

Utforskade medeltida lanthamnar på Gotland

TEXT OCH BILD: PETER D'AGNAN

Denna artikel sammanfattar föreläsningen "Utforskade medeltida hamnar på Gotland" hållen vid MARIS, Södertörns högskola, under MAS-konferensen 2012. Gotlands hög- och senmedeltida lanthamnar har fram till nyligen i princip varit arkeologiskt utforskade, trots deras troligen stora sociopolitiska roll i samhället. Artikeln tar upp utforskade hamnar med ett försök att lokalisera dem genom arkivstudier och fältinventering.

FOTO: C. H. A. B.

BAKGRUND

Mot bakgrund av att Gotlands hög- och senmedeltida lanthamnar och fiskelägen fram till nyligen inte varit arkeologiskt utforskade fornlämningskategorier, startade jag 2008 *Hamn- och fiskelägesprojektet*. Som första fas publicerades förstudien 2009 där över hundratalet möjliga lägen för medeltida hamnar och fiskelägen pekades ut (d'Agnan 2009. För översikt om tidigare forskning se d'Agnan 2010b).

Som fas två i projektet utfördes 2010 en pilotstudie för att utvärdera förstudiens resultat. Då undersöktes tretton platser längs kusten i När socken på sydöstra Gotland. Åtta av platserna kunde bekräftas som äldre hamnar och fiskelägen. Fem av dem kunde vidare genom fynddatering påvisas ha ett medeltida eller äldre ursprung (d'Agnan 2010a).

Projektets tredje fas har som syfte att närmare utforska de medeltida lanthamnarna och inleds med den givna föreläsningen samt denna artikel. Artikeln behandlar särskilt fyra hamnar, varav en i dagsläget är mer grundligt studerad inom projektet: Närshamn i När socken på sydöstra Gotland.

VAR PASSAR PUSSELBITARNA?

Både de gotländska hamnarna och fiskelägena är viktiga pusselbitar i såväl öns som Nordens medeltid. Frågan är bara: var passar bitarna in? För att belysa problematiseringen kring lanthamnarna presenteras kort deras rumsliga placering, geografiska spridning samt funk-

tion. Inledningvis definieras också skillnaden mellan hamn och fiskelage.

Fiskelägena med små bodar där småbåtar landades direkt på stranden utgjorde baser för havsfisket. De var utspridda längs hela öns kust och låg i direkt anslutning till öppet hav. Lägena flyttade i takt med strandlinjeförskjutningen. Mer än hälften av årets kalenderdagar var fastedagar under medeltid. Fisk tilläts dock, varför den blev oerhört viktig som föda. Då denna näringsrika föda också på olika sätt kunde lagras under lång tid blev den till en av medeltidens viktigaste handelsvaror.

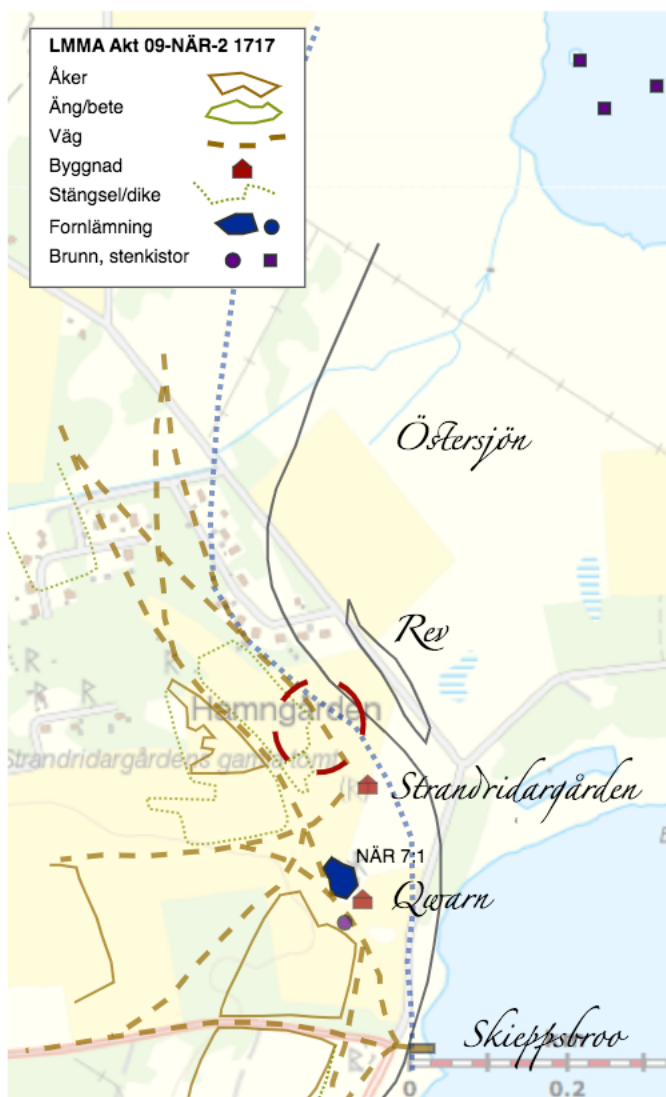
Lanthamnarna fungerade som baser för olika typer av säsongsbunden handel under hög- och senmedeltid. Lanthamnarna var stationerade på landsbygden, varför t.ex. hamnarna i staden Visby samt det stadsliknande Västergarn inte hör till denna kategori. Vi känner idag till omkring tio större lanthamnar på Gotland, tämligen jämt fördelade över ön. Utanför hamnarna, som låg i skyddade vikar med lugnt vatten, fanns troligen lastageplatser i form av stenkistor. Där kunde större handelsfartyg, främst koggar, ankra och lasta om varor till grundgående småbåtar, som tog sig in till själva hamnlaget. Hamnarna verkar haft en mycket djupt rotad handelstradition med ursprung i vikingatid och var till skillnad mot fiskelägena stationära, trots dramatiska strandlinjeförskjutningar genom seklerna.

Kunskaperna om både hamnarna och fiskelägena har nu börjat redas ut i samband med

Hamn- och fiskelägesprojektet. Den stora frågan kvarstår dock: på vilket sätt var de gotländska lanthamnarna involverade i medeltidens Östersjöhandel, och därmed faktiskt även europeiseringsprocessen i norra Europa? Följdfrågan blir naturlig: vilka stod bakom denna handel? En del i en möjlig och trolig teori som presenteras här, är att hamnarna hade en stark koppling till fiskelägena genom fiskens stora betydelse som handelsvara. Hamnarna fungerade i så fall som exporthamnar för fisken, men även som importhamnar för uthemska varor.

Något som återkommer i debatten kring Gotlands medeltid är inbördeskriget mellan Visby stad och Gotlands landsbygd år 1288. Många teorier om orsakerna har lagts fram. Dessa rör bland annat frågan om öns handel reglerades från ett i stort sett monopoliserat Visby, och om landsbygdens hamnar därigenom fick mindre betydelse. Siltberg påpekar dock att lanthamnarnas roll kan ha varit större än man tidigare antagit. Ännu kan inget sägas med säkerhet eftersom vi inte riktigt känner till hur handeln under hög- och senmedeltid var reglerad eller organiserad på ön (Siltberg 2001:149).

Det händer också mycket politiskt på Gotland och i Östersjöregionen med början under 1200-talet och cirka 300 år framåt. Inget av det här kan dock utvecklas närmare utan en grundforskning med arkeologiskt källmaterial som bas. Historiska källor i all ära, men utan arkeologin kan vi inte säga exakt var lantham- ▶

Figur 1. Närshamn med historiskt kartövertlägg, fornlämningar nämnda i artikeln samt läget för en hög-/senmedeltida lanthamn markerat. Blå linje markerar uppskattad strandlinje under medeltid. Bakgrundskarta: © Lantmäteriet Medgivande I2012/0599. Grafik: C.H.A.B.

Figur 2. Figuren visar större hög- och senmedeltida lanthamnar på Gotland. Läget för Bunges hamn är osäkert och har här placerats vid Fårösund, vilket också verkar troligt. Observeras bör att det exakta hamnläget idag endast är känt för Närshamn som påträffades vid provundersökningar inom Hamn- och fiskelägesprojektets pilotstudie. Västergarn har markerats ut, men hör inte till kategorin lanthamnar eftersom hamnen, likt Visby, mer räknats som en stadsbildning. Grafik: C.H.A.B.

► narna låg. Via arkeologin kan vi dessutom komma närmare svaret på frågan om hamnarnas fulla funktion. Med grundforskning menas här kombinationen arkivstudier och fältarbete, där det senare innebär provgrävningar för att initialt lokalisera lanthamnarna.

NÄRSHAMN OCH TRE UTFORSKADE HAMNAR

När socken på sydöstra Gotland sticker ut i Östersjön som en stor udde. Längst inne i den väl skyddande Austerviken finns ett område som sedan gammalt kallas Hamngården. Inne i viken på grunt vatten finns en koncentration av stenkistor. I öster ligger Närsholmen som så

sent som på 1700-talet var en ö med ett för väder och vind väl skyddat sund mot land.

I samband med Hamn- och fiskelägesprojektets pilotstudie kunde läget för den hög- och senmedeltida lanthamnen Närshamn lokaliseras genom arkeologiska undersökningar. Här påträffades ett tjockt fyndrik kulturlager innehållande fynd med dateringar från 1200-talet till 1600-talet. Fyndmaterialet vittnar om hamnens glansperiod med livlig handelsaktivitet. Stenkistorna har inte undersökts närmare, men kan sannolikt knytas till den medeltida hamnen. Vid Närshamn finns också

en tydlig tradition bakåt i tiden med gravfält (fornlämning RAÄ När 7:1) från yngre järnåldern som pekar på hamnens troligen vikingatida ursprung.

Förutom Närshamn beskrivs sju liknande hamnar i de historiska källorna från 1600-talet. Strelow nämner i sin krönika från år 1633 åtta hamnar av större dignitet på ön: Burgsvik, Fröjel, Västergarn, Hall, Bunge, Slite, Östergarn samt När. Dessa hamnar finns även i länsräkenskaperna från år 1601. Alla dessa hamnar verkar haft ett äldre ursprung likt Närshamn. Hälften av hamnarna finns kvar än idag, om ►

Figur 3. Kappelshamn med historiskt kartöverlägg, fornlämningar nämnda i artikeln samt det sannolika läget för en hög-/senmedeltida lanthamn markerat. Blå linje markerar uppskattad strandlinje under medeltid. Bakgrundskarta: © Lantmäteriet Medgivande I2012/0599. Grafik: C.H.A.B.

land, funnits ett kapell på platsen. För att spåra den medeltida hamnen med kapellet görs en analys och sammanvägning av arkivmaterialet samt dagens kulturlandskap (Engquist 1974).

Skattläggningskartan från 1695 visar den för oss äldsta kända landskapsbilden av området. Här ses flera intressanta namngivelser samt landskapsavvikelse som kan tyda på äldre aktiviteter. Ängsområdet väster om strandridaregården delas mellan tre gårdar: Snäckers, där namnet antyder en troligen vikingatida hamn, Flenvike samt gården Hågvards belägen i

området. I norr ligger det omfattande gravfält (RAÄ Hangvar 54-55:1) uppe på en höjd som tillsammans med den skyddande Hemviken skulle kunna bekräfta teorin om ett vikingatida hamnläge. Ner till Hemviken rinner en å genom en dalgång. Dalgången motsvarar skattläggningskartans ängsområde.

Sammanfattas analysen framträder ett mycket intressant område i dagens landskap. Det ligger utsträckt mellan en höjd i norr och en lägre del vid strandridaregården och Hemviken. På höjden finns idag åkermark, men kan tidigare utgjort läget för det kapell som givit Kappelshamn dess namn. 1700-talets strandridaregård står kvar än idag och platsen är bebyggd med flera hus. Utifrån analysen har den medeltida lanthamnen, med ett möjligt ursprung i vikingatid, legat i området kring den nu bebyggda ytan. Nämnas bör också att det i tidigare sökanden efter äldre hamnar vid platser med snäcknamn har utförts fosfatkartering i just Kappelshamn. Karteringen är dock inte publicerad och tas därmed inte upp i artikeln (Olsson 1972:204).

SANDVIKEN

Sandviken ligger på östra Gotland i Östergarns socken som sticker ut som en stor udde i Östersjön. Här finns också en skyddande vik som omnämns i historiska källor och som dessutom avbildats på de äldsta kartorna över Gotland. Det äldsta historiska dokumentet är ett köpmansbrev daterat 1488. Här anges att ett skepp hemmahörande i Reval hade besökt hamnen i Sandviken på Gotland på grund av dåligt väder. Skeppets gods hade då beslagtogs på grund av ouppklarade skulder mot staden Reval. Här finns alltså en konkret bekräftelse på att hamnen fanns där i alla fall under senmedeltiden (Siltberg 2001:113).

För att gå tillbaka så långt som möjligt i det kända kulturlandskapet analyseras skattläggningskartan från år 1700 över Östergarn. Strandridaregården ligger längst in i en skyddad vik. Strax bakom finns flera åkrar som separeras av en väg, vilken åt öster sammanstrålar i en vägkorsning längst inne i viken. Vad gäller namngivelser, benämns en av de ovan nämnda åkrarna under Skags gård som "Cappelsåker, åhr af sandh och ör, pretenderar att Strandridaregården hafwe af dess jord ett ►

► än inte på ursprungliga platser (Strelow 1633, Siltberg 2001:109).

Av dessa har tre valts ut för närmare studie: Kappelshamn, Sandviken och Burgsvik. De är jämt spridda geografiskt sett och det finns potential att lokalisera deras medeltida läge i fält. Arkivstudier, registersök samt kartanalyser har utförts och kompletterats med fältinventeringar på platserna.

KAPPELSHAMN

Kappelshamn ligger i Hangvar socken, strax söder om Halls socken på nordvästra Gotland, djupt inne i en skyddande vik. Hamnen tas upp flertalet gånger under 1600-talet i de historiska källorna, bland annat i Länsräkenskaperna från 1601. Namnet antyder att det, i likhet med flertalet andra hamnar och fiskelägen på Got-

Hall socken. I kartförteckningen för Hågvards ågor står "Ett stycke i Flenwijker Capell Enge". Noteras skall även namnet på viken strax utanför strandridaregården: Hemviken (se Olsson 1972 angående snäck-namnen).

I kartbilden kan man i den nordöstra delen av det ängsstycke som ägdes av Hågvards (Kappels ånge) se en liten åker med ett hack i. Man kan också se ett stort hack i ängstrax sydväst om strandridaregården i anslutning till Hemviken. I början på 1900-talet hittades ett sigillstamp i brons, daterat till 1300-tal, 600 meter väster om Kappelshamns brygga. Platsen stämmer exakt in på området för den ovan nämnda åkern (SHM inv. nr 15417).

Enligt fornminnesinformationssystemet (FMIS) finns det flera fornlämningar registrerade i

Figur 5. Sandviken med historiskt kartöverlägg, fornlämningar nämnda i artikeln samt det sannolika läget för en hög-/senmedeltida lanthamn markerat. Blå linje markerar uppskattad strandlinje under medeltid. Bakgrundskarta: © Lantmäteriet Medgivande I2012/0599. Grafik: C.H.A.B.

► stycke...". Noteras skall också gården Kaupungs strax norr om området, som enligt namnet antyder någon form av äldre köpmansgård (se t.ex. Fritzell 1973 angående Kaupungs-gårdarna).

Högt upp på en höjd strax nordväst om området i dagens kulturlandskap finns två gravar registrerade i FMIS i form av ett röse och en stensättning (RAÄ Östergarn 1, 51:1). Vad gäller fynd från Sandviken hittades i början av 60-talet ett hugget och ornerat kalkstensstycke (RAÄ Östergarn 100:1), vilket tolkades som en del av ett medeltida kyrkfönster. Fyndplatsen kan lokaliseras till samma åkerområde på skattdrägningskartan där Kappelsåkerens finns.

Med analysens hjälp erhålls en bild som liknar situationen för Kappelshamn. Ett område i dagens landskap kan avgränsas som högst intressant och ligger idag i åkermark, högt beläget överblickandes hela Sandviken. Här låg troligen det kapell som kan knytas till den medeltida lanthamnen Sandhamn.

BURGSVIK

Burgsvik ligger längst inne i Burgsvikens södra strand i Öja socken på södra Gotland. De äldsta uppgifterna från Burgsvik är två tyska brev som beskriver samma händelse år 1396. Det som är relevant för denna artikel vad gäller brevens innehåll är följande enligt Siltbergs översättning: "...till under Gotland i en hamn, som heter Buswig... begärde vi av folket på landet, att de till oss skulle sälja boskap och livsmedel till vår nödtorft...". Brevet utgör ett klart bevis på hamnens existens redan i slutet på 1300-talet (Siltberg 2001:111).

Granskas skattdrägningskartan från år 1703 ser bilden lite annorlunda ut och är mer komplicerad att tolka än i Kappelshamn och Sandviken. Det finns två vägskeäl på en havsnära allmänning utan namngivelse, men ingen angiven strandridaregård. Däremot finns en byggnad utmärkt invid det östra vägskeälet, intill gården Gisle. Den ligger på andra sidan vägen, en bit ute i allmänningen, saknar ägor och verkar inte höra till gården Gisle.

För att gå vidare med denna ledtråd granskas fler äldre historiska kartor. Den äldsta är från 1670-talet, enkelt framställt och med stora geometriska fel. Ändock ses kustens form som tydligt passar dagens förhållanden. Väster om gården Gieslau är på denna äldsta karta en byggnad benämnd Boswieck utritad. Görs ett rektifierat kartöverlägg hamnar denna byggnad på ungefär samma plats som den omarkerade byggnaden på den något senare skattdrägningskartan.

I FMIS finns i området flera intressanta fornlämningar som berättar om hamnens kontinuitet. I norr ligger det gravfält (RAÄ Öja 2:1) samt flertalet slip-skårestenar (RAÄ Öja 2:2, 3-4:1). Det finns också uppgift om ett nu försvunnet medeltida stenhus (RAÄ Öja 83:1), samt om yngre rödgods som påträffats i en provgrop i samhället. Mitt i samhället är en medeltida grindstolpe i sandsten dokumenterad (RAÄ Öja 15:1) och strax söder om denna ligger flera överväxta kullar och upphöjningar. Vid

Figur 6. Sandviken utmärkt på en av de äldsta kartorna avbildandes Gotland, Porcacchi, Isola di Gotlandia från 1576, vilket visar på den gamla hamnens stora betydelse. Källa: Almedalsbiblioteket, Visby.

Figur 7. Burgsvik med historiskt kartöverlägg, fornlämningar nämnda i artikeln samt det sannolika läget för en hög-/senmedeltida lanthamn markerat. Blå linje markerar uppskattad strandlinje under medeltid. Bakgrundskarta: © Lantmäteriet Medgivande I2012/0599. Grafik: C.H.A.B.

daregården och det östra vägskalet utritat på skattläggningskartan. Området består idag av tomtmark samt kraftigt igenväxt mark i träda, mitt i Burgsviks samhälle.

SLUTORD

Tre möjliga lägen med potential för att lokalisera medeltida lanthamnar på Gotland har presenterats i denna artikel. Nästa steg i projektets tredje fas är prospektering samt provgrävning för att antingen verifiera eller förkasta de ovan antagna teorierna om de tre lanthamnarnas lägen. Begränsade undersökningar av detta slag kan troligen inte svara på ovanstående ställda frågor, men kan säkerligen i alla fall ge fler pusselbitar och en möjlighet till att bättre förstå medeltidens nätverk av lanthamnar på Gotland. ■

Figur 8. Utdrag ur karta över Burgsvik från 1670-talet. Norr om gården Gisle finns en byggnad märkt Boswieck, troligen strandridaregården. Observera att kartan är ritad med väster uppåt. Källa: Krigsarkivet.

inventeringen för denna artikel påträffades även en sten-satt brunn, väster om kullarna. Området med grindstolpen, kullarna och brunnen överensstämmer med platsen för på skattläggningskartan utmärkta Gisle gård samt den omärkta byggnaden.

Sammanställs analysen pekar allt på att den omärkta byggnaden på skattläggningskartan är samma byggnad som på kartan från 1670 kallas Burgsvik, sedermera försvunnen strandridaregård. Det förefaller i så fall troligt att en medeltida lanthamn legat någonstans i området kring den troliga strandri-

PETER D'AGNAN

är arkeolog och byggnadsantikvarie examinerad från Högskolan på Gotland 2001. Han driver sedan 2006 företaget C.H.A.B., verksamt på Gotland, och är projektledare för Hamn- & fiskelägesprojektet.

REFERENSER

- d'Agnan, P. 2009. *Hamn- och fiskelägesprojektet. Arkeologisk förstudie*. C.H.A.B Rapport 2009:1. Visby.
- d'Agnan, P. 2010a. *Hamn- och fiskelägesprojektet. Arkeologisk pilotstudie*. C.H.A.B Rapport 2010:2. Visby.
- d'Agnan, P. 2010b. Gotlands medeltida fiskelägen – en arkeologisk förstudie. *Fornvännen* 2010(105):3, s. 236–239.
- Engquist, S. 1974. Kapell på Gotland. *Gotländska studier* 3, 1974, s. 17–37.
- Fritzell, G. 1973. Kaupungs-gårdarna på Gotland. *Gotländska studier* 2, 1973.
- Olsson, I. 1972. Snäck-namn på Gotland. *Fornvännen* 1972(67), s. 180–208.
- Siltberg, T. 2001. Country Harbours on Gotland and Harbour Statues (hamnordningar) in Sweden, Denmark and on Gotland. I: Muntis, A. (red.) *Lübeck style? -Novgorod style? Transactions of the central level symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Talsi September 18–21 1998*, Riga, s. 109–152.
- Strelow, H-N. 1633. *Cronica Guthilandorum. Den Guthilandiske Cronica*. Köpenhamn. Facsimile 1978. Visby.